

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 6 Issue 06 | pp. 148-158 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

AQSH VA YEVIROPA ITTIFOQIDA KREDIT RISKINI BOSHQARISH HAMDA BANK NAZORATI TIZIMINING QIYOSIY TAHLILI

Ismatov Nodirjon Raximdjanoich

Tashkent International University mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada AQSH va Yevropa Ittifoqida (YeI) kredit riskini boshqarish hamda bank nazorati amaliyotining qiyosiy tahlili keltirilgan. Tadqiqotda AQSH Federal Zaxira Tizimi (Fed), Valyuta Nazoratchisi Boshqarmasi (OCC) va Federal Depozit Sug'urtalash Korporatsiyasi (FDIC)ning "ekspert-nazoratchi madaniyati" (examiner culture), shuningdek Yevropa Markaziy Banki (YeMB) huzuridagi Yagona Nazorat Mexanizmi (SSM) doirasidagi Birlashgan Nazorat Guruhlari (JST) va nazorat sharhi jarayoni (SREP) atroflicha tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, AQSH banklarida sof zarar koeffitsienti 2024-yilda 0,65%, kapital rentabelligi (ROA) - 1,11%, muammoli banklar soni - 66 ta, YeI banklarida esa CET1 koeffitsienti - 15,7%, NPL nisbati - 1,9%, likvidlikni qoplash koeffitsienti (LCR) - 158,5% darajasida qayd etilgan. Ikki tizim o'rtasidagi madaniy va institutsional farqlar, ularning samaradorligi va kamchiliklari batafsil ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: kredit riski, bank nazorati, examiner culture, supervisory dialogue, Federal Reserve, ECB, SSM, SREP, CCAR, DFAST, NPL, sof zarar koeffitsienti.

Аннотация. В данной статье представлен сравнительный анализ практики управления кредитным риском и банковского надзора в Соединённых Штатах Америки и Европейском Союзе (ЕС). В рамках исследования подробно рассмотрены особенности деятельности Федеральной резервной системы США (Federal Reserve System, Fed), Управления контролёра денежного обращения (Office of the Comptroller of the Currency, OCC) и Федеральной корпорации по страхованию депозитов (Federal Deposit Insurance Corporation, FDIC), включая концепцию «культуры инспекторского надзора» (examiner culture). Также проанализированы механизмы надзора в рамках Единого надзорного механизма (Single Supervisory Mechanism, SSM) Европейского центрального банка (ЕЦБ), деятельность Совместных надзорных групп (Joint Supervisory Teams, JST) и процесс надзорной оценки и проверки (Supervisory Review and Evaluation Process, SREP).

Результаты исследования показывают, что в банковском секторе США в 2024 году коэффициент чистых кредитных потерь составил 0,65%, рентабельность активов (ROA) - 1,11%, а количество проблемных банков достигло 66. В банковской системе Европейского Союза коэффициент достаточности базового капитала первого уровня (CET1) составил 15,7%, доля неработающих кредитов (NPL) - 1,9%, а коэффициент покрытия ликвидности (LCR) достиг 158,5%. В статье детально рассматриваются культурные и институциональные различия между двумя надзорными системами, а также анализируются их эффективность, преимущества и существующие ограничения.

Ключевые слова: кредитный риск, банковский надзор, examiner culture, supervisory dialogue, Федеральная резервная система, Европейский центральный банк, SSM, SREP, CCAR, DFAST, NPL, коэффициент чистых кредитных потерь.

Abstract: This article presents a comparative analysis of credit risk management and banking supervision practices in the USA and the European Union (EU). The study examines the "examiner culture" of the US Federal Reserve System (Fed), the Office of the Comptroller of the Currency (OCC), and the Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC), as well as the Joint Supervisory Teams (JST) and the Supervisory Review and Evaluation Process (SREP) within the Single Supervisory Mechanism (SSM) under the European Central Bank (ECB). According to the findings, the Net Charge-off Rate of US banks stood at 0.65% in 2024, Return on Assets (ROA) at 1.11%, and the number of problem banks at 66; for EU banks, the CET1 ratio was 15.7%, NPL ratio 1.9%, and Liquidity Coverage Ratio (LCR) 158.5%. The cultural and institutional differences between the two systems, their effectiveness, and shortcomings are thoroughly discussed.

Keywords: credit risk, banking supervision, examiner culture, supervisory dialogue, Federal Reserve, ECB, SSM, SREP, CCAR, DFAST, NPL, net charge-off rate.

KIRISH

Tijorat banklari moliyaviy vositachilikning asosiy institutlari sifatida zamonaviy iqtisodiyotning tayanch ustunlaridan birini tashkil etadi. Banklar uchun kredit portfeli - eng katta daromad keltiruvchi, ayni vaqtda eng yuqori risk darajasiga ega bo'lgan aktivdir. 1997-yilgi Osiyo inqirozi, 2008-yilgi global moliyaviy inqiroz va 2020-yilgi COVID-19 pandemiyasi davrida yashirin kredit risklari banklar barqarorligiga jiddiy tahdid solgani ko'plab mamlakatlarda "credit crunch" effektining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Shu boisdan, dunyoning yetakchi iqtisodiyotlarida - xususan AQSH va Yelda - kredit riskini boshqarish hamda bank nazorati tizimi tubdan isloh qilindi va yangi institutsional yondashuvlar shakllantirildi.

Moliya nazariyasining fundamental qonuniyatlaridan biri - bu kutilayotgan daromad (expected return) va qabul qilinadigan risk (risk) o'rtasidagi to'g'ri proporsional bog'liqlikdir. Kredit bozorida qarzdordan olinadigan har bir qo'shimcha foiz ustamasi o'zida ma'lum miqdordagi qo'shimcha defolt ehtimolligini yashiradi. Optimal kredit portfeli shunday tuzilishi kerakki, unda berilgan xatar darajasida maksimal daromad olinishi, yoxud ma'lum bir maqsadli daromadlilik darajasida minimal risk ta'minlanishi shart. Garchi H. Markowitz (1952) ning "Samarali chegara" (Efficient frontier) nazariyasi asosan ochiq fond bozorida likvid qimmatli qog'ozlar uchun ishlab chiqilgan bo'lsa-da, uning konseptual analogiyasi yopiq, noaniq va nostandart hisoblangan bank kredit bozorida ham portfelni maqbullashtirish (optimization) uchun keng qo'llaniladi.

Zamonaviy kredit mahsulotlarining narxini belgilashda (risk-based pricing) foiz stavkasi nafaqat jalb qilingan resurslar tannarxini (cost of funds) va bankning joriy operatsion xarajatlarini (operating expenses) qoplashi, balki kutilayotgan kredit yo'qotishlari (expected credit loss) o'rnini bosuvchi marjani va eng muhimi - kutilmagan yo'qotishlarni (unexpected loss) yopish uchun saqlanadigan iqtisodiy kapitalning narxini (cost of capital) ham o'z ichiga olishi shart. Agar bank o'ta xavfli mijozlarga past foizda kredit bersa (bozorni agressiv egallash yoki dumping strategiyasi), ushbu muvozanatning buzilishi ertami-kechmi bankning to'lovga qobiliyatsizligiga olib keladi. Aksincha, o'ta

yuqori risk ustamasi qo'yilsa, bankning bozordagi raqobatbardoshligi pasayadi va J. Stiglits aytganidek, adverse selection (teskari tanlov) muammosi avj oladi.

Jahon moliya tizimining global integratsiyalashuvi hamda transchegaraviy kapital oqimlarining tezlashuvi sharoitida kredit riskini boshqarish arxitekturasi davlatlarning makroiqtisodiy barqarorligini ta'minlovchi eng muhim institutsional qalqon vazifasini o'taydi. Rivojlangan mamlakatlar, xususan Amerika Qo'shma Shtatlari (AQSh) va Yevropa Ittifoqi (YeI) bank sektorlarida kredit riskini nazorat qilish paradigmasi so'nggi o'n yillikda mutlaqo yangi bosqichga ko'tarildi. Agar o'tmishda kredit riski faqatgina andarrayting jarayoni va individual qarz oluvchining to'lov layoqatini baholash bilan cheklangan bo'lsa, bugungi kunda bu jarayon murakkab korporativ boshqaruv (governance), qat'iy nazorat amaliyoti (supervisory practice), ma'lumotlar agregatsiyasi hamda ilg'or stress-test mexanizmlarini qamrab oluvchi yaxlit ekotizimga aylangan. Mazkur tizimda regulyatorlarning amaliy aralashuvi, bank kuzatuv kengashlarining mas'uliyati va risk madaniyati (risk culture) fundamental ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tadqiqotda AQSh va Yevropa mamlakatlari bank tizimida shakllangan kredit riskini boshqarishning amaliy mexanizmlari, nazorat organlarining prudensial talablari, Basel III standartlarining joriy etilish amaliyoti hamda kredit portfelini monitoring qilishning eng ilg'or uskunalar tizimi chuqur tahlil qilinadi. Tahlil jarayonida nazariy izohlardan ko'ra, bevosita bank boshqaruvi amaliyoti, nazorat organlarining tekshiruv jarayonlari, kapitalni rejalashtirish intizomi, segmentatsiyalashgan portfel boshqaruvi hamda iqlim va kiberxavfsizlik kabi yangi avlod xatarlarining kredit ekotizimiga integratsiyasi masalalariga keng o'rin beriladi. Shuningdek, 2020-2025 yillar oralig'idagi xalqaro agregat tendensiyalar va yirik regulyatorlarning joriy snapshot ma'lumotlari asosida tizimli xulosalar chiqariladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tijorat banklarining kredit portfeli risklarini boshqarish jarayoni bugungi zamonaviy global moliya iqtisodiyoti nazariyasida o'zining klassik an'analaridan mutlaqo ajralib chiqib, yuksak darajada integratsiyalashgan stoxastik va makro-moliyaviy ilmiy fanga aylanib ulgurdi. Post-pandemik davr va iqtisodiyotdagi tarkibiy inqirozlar (2020–2024-yillar) bank tizimlarining xavfsizlik buferlari qay darajada ishonchli ekanligini amalda sinovdan o'tkazdi va shu orqali iqtisodiyot fani oldiga kredit riskini baholashning yanada aniq, forward-looking (kelajakka yo'naltirilgan) va adaptiv modellarini yaratish vazifasini qo'ydi. Mazkur bo'limda jahon moliya ilmi namoyandalari, yetakchi iqtisodchi olimlar, shuningdek, mahalliy tadqiqotchilarning kredit riski, uni o'lchash, diversifikatsiya qilish, konsentratsiya va stress-testlash amaliyoti, shuningdek, eng so'nggi innovatsiyalar hisoblangan sun'iy intellekt (AI) va mashinali o'qitish (ML) metodologiyalariga oid ilmiy qarashlari tizimli, tanqidiy va qiyosiy ravishda tahlil qilinadi.

Zamonaviy tijorat banklari faoliyatida kredit portfeli risklarini boshqarish tizimi nafaqat mikroiktisodiy barqarorlikni ta'minlashning asosiy vositasi, balki butun moliyaviy tizim va makroiqtisodiy muvozanatning fundamental asosi sifatida ilmiy jihatdan keng e'tirof etilmoqda. So'nggi yillarda, xususan 2020–2024-yillarni qamrab olgan global miqyosdagi noaniqliklar va post-pandemik inqirozlar davrida, kredit riski nazariyasi o'zining klassik qoliplaridan (masalan, R. Mertonning tarkibiy modellari yoki E. Altman

Z-score singari an'anaviy chiziqli yondashuvlar) sezilarli darajada uzoqlashdi. Bugungi kunda ushbu nazariya murakkab stoxastik jarayonlar, makro-moliyaviy interaksiyalar va xulq-atvor (behavioral) omillarini o'zida mujassam etgan chuqur multidisiplinar sohaga aylanib ulgurdi. Moliya iqtisodiyoti bo'yicha yetakchi olimlarning ta'kidlashicha, global iqtisodiy tebranishlar, geosiyosiy keskinliklar va inflyatsion bosimning misli ko'rilmagan darajada ortishi kredit portfelini boshqarish arxitekturasida "kutilmagan shoklarga chidamlilik" (resilience) tamoyilini birinchi o'ringa olib chiqdi (Altman va boshq., 2022). Shu o'rinda, xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan ilgari surilayotgan ilg'or nazariy yondashuvlar kredit xatarini shunchaki ehtimoliy yo'qotishlar summasi sifatida emas, balki bank tizimining kapital yetarliligi, likvidlik holati va operatsion moslashuvchanligi bilan uzviy bog'liq bo'lgan adaptiv dinamik funktsiya sifatida talqin qilishga qaratilmoqda. Ilmiy adabiyotlarda kuzatilayotgan asosiy xulosalardan biri shuki, an'anaviy risklarni baholash modellari normal iqtisodiy tebranishlar davrida (protsiklik holatda) nisbatan yaxshi ishlagan bo'lsa-da, ekstremal iqtisodiy sharoitlarda, masalan, 2020-yilgi COVID-19 inqirozi, 2022–2023-yillardagi ta'minot zanjiri uzilishlari va energiya resurslari bozoridagi keskin tebranishlar sharoitida ularning prognoz qilish va bashoratlash qobiliyati keskin pasayib ketgan (Smith va Jones, 2023). Shu sababli, zamonaviy tadqiqotlarda kredit riski boshqaruvini forward-looking (kelajakka yo'naltirilgan) stsensariylar asosida, makroiqtisodiy o'zgaruvchilarning bevosita va bilvosita ta'sirlarini hisobga olgan holda metodologik jihatdan qayta ko'rib chiqish muhim ilmiy zarurat sifatida qabul qilinmoqda.

Xalqaro miqyosda tan olingan yetakchi olimlardan biri J. Bessi (2021) o'zining fundamental tadqiqotlarida ta'kidlashicha, kredit portfeli riski – bu shunchaki individual qarzdorlarning to'lovga qobiliyatsizligi (defolt) ehtimolliklarining matematik yig'indisi yoxud o'rtacha arifmetik ko'rsatkichi emas, balki portfel ichidagi turli xil aktivlar o'rtasidagi o'zaro korrelyatsion bog'liqliklar natijasida yuzaga keladigan va iqtisodiyotdagi umumiy tizimli xatarlarga bevosita javob beradigan murakkab, nochiqli adaptiv tizimdir. Ushbu chuqur nazariy nuqtai nazardan kelib chiqib, kredit portfelini tarmoqlar yoki hududlar bo'yicha qisman diversifikatsiya qilish orqali xatarlarni to'liq minimallashtirish haqidagi X. Markovitsning klassik portfel nazariyasi bank kreditlash amaliyotida faqatgina cheklangan samaradorlikka ega ekanligi asoslab berilmoqda. Nufuzli moliya jurnallarida chop etilgan tadqiqotlar (Chen va boshq., 2022) o'z ishlarida qayd etishlaricha, global yoxud mintaqaviy iqtisodiy inqirozlar davrida turli iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyentlari keskin ravishda birga (1.0) qarab intiladi (contagion effect yoki domino effekti), bu esa "diversifikatsiya illyuziyasi"ni yuzaga keltiradi hamda banklarning kutilmagan zararlarini eksponensial ravishda oshirib yuboradi. Shu bois, zamonaviy ilmiy qarashlar kredit portfelining barqarorligi va sifatini ta'minlashda diversifikatsiya mexanizmlari bilan bir qatorda, qarz oluvchilarning real pul oqimlari (cash flow) barqarorligini chuqur tahlil qilishni, stress-testlash orqali yashirin konsratsiya risklarini qat'iy cheklash mexanizmlarini integratsiya qilishni metodologik talab sifatida ilgari surmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy tadqiqotda jihatdan ko'ndalanma kesishgan tadqiqot (cross-sectional study) yondashuvi va 2010–2025 yillarni qamrab olgan retrospektiv tahlildan foydalanilgan..

Zamonaviy global moliyaviy tizimda tijorat banklari faoliyatida kredit portfeli riskini baholash va boshqarish nafaqat moliyaviy barqarorlikni ta'minlashning fundamental mexanizmi, balki xalqaro me'yorlarga, xususan, Bazel qo'mitasining (Basel Committee on Banking Supervision - BCBS) qat'iy kapital talablari va Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari (IFRS 9) qoidalariga muvofiqlikni ta'minlashning eng muhim sharti hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi va umuman rivojlanayotgan makroiqtisodiy bozorlarda kredit riskini modellashtirish arxitekturasi so'nggi yillarda faqatgina inson omiliga (ekspert baholashlariga) tayangan an'anaviy va subyektiv yondashuvlardan voz kechib, murakkab matematik-statistik, ilg'or ekonometrik va sun'iy intellektga asoslangan (Machine Learning) modellarga o'tish evolyutsiyasini boshidan kechirmoqda. Ushbu chuqur metodologik transformatsiya bank risk-menejmenti tizimini tubdan o'zgartirib, kredit qarorlarini qabul qilish jarayonlarini obektiv avtomatlashtirish, yo'qotishlarni va migratsiya oqimlarini oldindan aniq prognoz qilish hamda tizimli makroiqtisodiy shoklarga qarshi optimal kapital buferlarini shakllantirish imkonini bermoqda.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Amerika Qo'shma Shtatlarida kredit riskini boshqarish arxitekturasi ko'p tarmoqli va qat'iy ierarxik nazorat tizimiga asoslangan bo'lib, uning negizida Federal Zaxira Tizimi (Fed), Valyuta nazorati boshqarmasi (OCC), Federal depozitlarni sug'urtalash korporatsiyasi (FDIC) va Iste'molchilarni moliyaviy himoya qilish byurosi (CFPB) kabi kuchli vakolatlariga ega regulyatorlar turadi. AQSh bank nazorati tizimining eng asosiy ajralib turadigan xususiyati bu – "examiner culture" (tekshiruvchilar madaniyati) deb ataladigan amaliyotdir. Bunga ko'ra, regulyatorlarning tajribali tekshiruvchilari (examiners) yil davomida yirik banklarda doimiy ravishda o'tirib (resident examiners), bankning kundalik faoliyatini, ayniqsa kredit qo'mitasi qarorlarini, limitlarning buzilishini va risk modellarining ishlashini to'g'ridan-to'g'ri kuzatib boradilar. Bu jarayon bank ichki boshqaruviga chuqur kirib borishni ta'minlaydi va muammolarni ular moliyaviy yo'qotishga aylanmasdan oldin aniqlashga xizmat qiladi.

AQShda model riski boshqaruvi (Model Risk Management - MRM) amaliyoti kredit riskining eng nozik nuqtalaridan biri hisoblanadi. Federal Zaxira Tizimi tomonidan qabul qilingan "SR 11-7" (Supervisory and Regulation Letter 11-7) yo'riqnomasi banklarda modellar bilan ishlashning qat'iy standartini o'rnatgan. Ushbu hujjatga asosan, banklar o'zlarining barcha kredit reytingi, skoring va kapitalni rejalashtirish modellarini to'liq inventarizatsiyadan o'tkazishlari, ularning xavflilik darajasini (tiering) belgilashlari va eng muhimi, uchinchi mustaqil tomon (ikkinchi himoya chizig'i - second line challenge) orqali muntazam validatsiya qilishlari shart. Regulyator tekshiruvchilari agar modelni ishlab chiquvchilar va uni validatsiya qiluvchilar o'rtasida yetarlicha mustaqillik yo'qligini yoki model xatolariga ko'z yumilganligini aniqlasa, darhol MRA (Matters Requiring Attention) yoki MRIA (Matters Requiring Immediate Attention) kabi jiddiy e'tiroznomalarni kiritadi. Bu e'tirozlar to'g'ridan-to'g'ri bank Kuzatuv kengashining Risk qomitasi (Board Risk Committee) zimmasiga mas'uliyat yuklaydi va agar muammo o'z vaqtida hal etilmasa, bankka nisbatan sanksiyalar qo'llanilishi yoki dividend to'lash huquqidan mahrum etilishi mumkin.

Kapitalni rejalashtirish korporativ boshqaruvi (Capital plan governance) AQSh banklarida CCAR (Comprehensive Capital Analysis and Review) va DFAST (Dodd-Frank Act Stress Testing) dasturlari doirasida o'ta qat'iy tartibga solinadi. CCAR jarayoni shunchaki stress-test emas, balki bank rahbariyatining inqirozli vaziyatlarda qanday qaror qabul qilishi va kapitalni qanday asrab qolishini sinovdan o'tkazuvchi "use test" (amaliy qo'llash sinovi) hisoblanadi. Regulyatorlar bank taqdim etgan kapital rejasini tasdiqlashi uchun, bankning barcha portfellar kesimida (portfolio segmentation) xatarlarni qanday izolyatsiya qilishi chuqur tahlil etiladi. AQSh amaliyotida chakana kredit kartalari (retail cards), tijorat ko'chmas mulki (CRE - Commercial Real Estate) va korporativ tijorat va sanoat kreditlari (C&I - Commercial and Industrial) bo'yicha segmentatsiya juda nozik amalga oshiriladi. Misol uchun, CRE portfeli o'z ichiga ofis binolari, chakana savdo markazlari va ko'p xonadonli uylarni oladi va post-pandemiya davrida ofis binolari portfeli regulyatorlar tomonidan eng yuqori darajadagi stress ssenariylari ostida tekshirilmoqda.

AQShda muammoli aktivlar bilan ishlashning "Erta sog'lomlashtirish" (early remediation) amaliyoti juda agressiv xarakterga ega. Banklar kreditlarni to'lov muddati o'tishini kutmasdan, qarz oluvchining moliyaviy holati yomonlashayotganini sezishi bilanoq ularni "Special mention" (alohida e'tiborga olinadigan) yoki "Classified assets" (Substandard, Doubtful, Loss) toifalariga o'tkazishlari shart. Agar kredit 90 kun davomida to'lanmasa, u avtomatik ravishda "Nonaccrual" (foiz hisoblanmaydigan) maqomiga o'tadi va bank daromadlaridan olib tashlanadi. Eng muhimi, AQSh tizimida "charge-off practice" (hisobdan chiqarish amaliyoti) juda tez amalga oshiriladi. Banklar yomon kreditlarni o'z balansida yillab ushlab turmaydi, balki ko'pincha 120-180 kundan so'ng ularni zaxiralar hisobidan to'liq hisobdan chiqaradi va qattiq "recovery discipline" (undirish intizomi) bo'limlariga o'tkazadi. Bu balansni tez tozalash va kapitalni erkinlashtirish imkonini beradi.

1-jadval

AQSh bank tizimi daromadlilik va muammoli banklar dinamikasi (2020–2025 snapshot)

Ko'rsatkich (AQSh Agregat / FDIC Data)	2020	2021	2022	2023	2024	2025 (Joriy Trend)
Jami choraklik sof foyda (mlrd \$)	59.9	63.9	68.4	38.4	70.8	Barqaror ijobiy trend
Aktivlar rentabelligi (ROA)	0.72%	1.23%	1.12%	0.65%	1.11%	~1.15% atrofida
Sof hisobdan chiqarishlar nisbati (Net Charge-off Rate)	0.50%	0.25%	0.27%	0.52%	0.65%	0.68% (Kredit kartalar hisobiga)
Muammoli banklar soni (Problem banks list)	56	44	39	52	66	Konsolidatsiya jarayoni
Zaxiralar (Provision for credit losses, mlrd \$)	Max	Qisman tiklanish	O'rta	O'rta-yuqori	Barqaror yuqori	Iste'mol krediti uchun o'sish

Yevropa Ittifoqida kredit riskini boshqarish tizimi Yagona nazorat mexanizmi (Single Supervisory Mechanism - SSM) doirasida Yevropa Markaziy Banki (ECB) hamda

Yevropa Bank Nazorati Tashkiloti (EBA) tomonidan markazlashtirilgan tarzda olib boriladi. Yevropa nazorat arxitekturasi o'zagi bu – Qo'shma nazorat guruhlar (Joint Supervisory Teams - JST) hisoblanadi. Har bir Tizimli ahamiyatga ega bank (Significant Institution - SI) uchun ECB va tegishli milliy markaziy banklarning mutaxassislaridan iborat JST biriktiriladi. JSTlar bankning barcha operatsiyalarini uzoq muddatli istiqbolda doimiy off-site monitoring qilib boradi. AQShning qattiq jazolovchi va sanksiyalovchi tizimidan farqli o'laroq, Yevropa modeli ko'proq doimiy dialog, maslahatlashuv va jarayonlarni bosqichma-bosqich to'g'rilashga (supervisory dialogue) tayanadi.

Yevropa tizimining eng muhim jarayoni bu SREP (Supervisory Review and Evaluation Process) bo'lib, uning doirasida bankning biznes modeli, ichki boshqaruvi, kapital va likvidlik risklari har tomonlama baholanadi. ECB har yili muayyan xavflarga qaratilgan "Thematic reviews" (mavzuli tekshiruvlar) o'tkazadi. Masalan, so'nggi yillarda ECB tijorat ko'chmas mulki va Leveraged Finance (yuqori qarz yuklamasi bilan moliyalashtirish) portfelli bo'yicha chuqur mavzuli tekshiruvlar o'tkazib, banklardan o'zlarining anderrayting standartlarini keskin kuchaytirishni talab qildi. Bundan tashqari, TRIM (Targeted Review of Internal Models) dasturi orqali ECB banklarning A-IRB modellarini qayta ko'rib chiqdi va xatarlarni sun'iy ravishda pasaytirib ko'rsatish amaliyotlariga chek qo'ydi.

IFRS 9 standartiga o'tilgandan so'ng, Yevropa banklarida "Management Overlays" (menejmentning modelga aralashuvi) korporativ boshqaruvi o'ta dolzarb mavzuga aylandi. Makroiqtisodiy modellar pandemiya yoki geosiyosiy shoklarni adekvat baholay olmagan paytda, JSTlar banklardan qo'shimcha post-model tuzatishlar (overlays) kiritishni qat'iy talab qildilar. Yevropa amaliyotida ushbu overlaylar to'g'ridan-to'g'ri Kuzatuv kengashi tomonidan tasdiqlanishi, har bir tuzatish qat'iy hujjatlashtirilishi, ichki audit tomonidan tekshirilishi va makro muhit barqarorlashgach, bosqichma-bosqich bekor qilinishi (unwinding) nazorat qilinadi.

2-jadval

Yevropa bank tizimi risk indikatorlari (2020–2025 joriy snapshot)

Ko'rsatkich (Aggregated EU/EEA Data)	2020	2021	2022	2023	2024 (ECB)	2025 (EBA Snapshot)
Aggregate CET1	15.5%	15.8%	15.3%	15.8%	~15.7%	~16.3%
LCR (Liquidity Coverage Ratio)	171%	173%	161%	160%	~158.5%	Normadan ancha yuqori
Jami NPL darajasi	2.6%	2.0%	1.8%	1.85%	~1.9%	~1.84%
Stage 2 kreditlar ulushi	9.1%	8.9%	9.6%	9.6%	~9.7%	~9.4%
NPL qoplash darajasi (Coverage)	44.9%	44.5%	43.6%	42.7%	42.1%	~41.7%
Risk qiymati (Cost of	0.67%	0.47%	0.43%	0.45%	~0.5%	Barqaror,

Ko'rsatkich (Aggregated EU/EEA Data)	2020	2021	2022	2023	2024 (ECB)	2025 (EBA Snapshot)
Risk)						past

Muammoli kreditlar (NPL) bo'yicha Yevropa tajribasi o'zining "NPL workout platforms" (NPL bilan ishlash platformalari) va qat'iy zaxira yaratish taqvimlari (NPL backstop) bilan ajralib turadi. AQShdan farqli ravishda, Yevropa banklari tarixan balansida NPLlarni uzoq yillar saqlab kelgan. Buni bartaraf etish uchun ECB har bir bankdan NPLni qisqartirish bo'yicha yillik strategiya talab qiladi va uni ijrosini qattiq kuzatadi. Shuningdek, "Stage 2 migration monitoring" (2-bosqichga o'tishni kuzatish) tizimi doirasida xatar belgisi sezilgan (SICR - Significant Increase in Credit Risk) kreditlar darhol Stage 2 ga o'tkaziladi. Bu yerda "Forbearance policy" (sabr qilish/shartlarni yengillashtirish siyosati) ham qat'iy tartibga solingan. Qarz oluvchiga berilgan har qanday yengillik kreditni avtomatik ravishda Watchlist (kuzatuv ro'yxati) qo'mitalariga olib chiqadi.

Yevropada so'nggi yillarning eng yirik transformatsiyasi bu – iqlim va raqamli xatarlarning (climate and digital risk integration) bevosita kredit riskiga bog'lanishidir. ECB tomonidan o'tkazilgan iqlim stress-testlari banklardan "jigarrang" (uglerod emissiyasi yuqori) va "yashil" aktivlarni farqlashni, transchegaraviy bank guruhlarida darajasida yagona ma'lumotlar omborini (RDARR tamoyillari asosida) shakllantirishni talab etmoqda. Shuningdek, DORA (Digital Operational Resilience Act) talablari doirasida uchinchi tomon xizmat ko'rsatuvchilari (vendorlar, bulutli texnologiyalar) faoliyatida uzilish bo'lsa, bankning kredit konveyeri qanday ishlashida davom etishi batafsil sinovdan o'tkazilmoqda.

AQSh va Yevropa banklarida "Risk culture" (risk madaniyati) va "Internal audit" (ichki audit) funksiyalari o'rtasida konseptual o'xshashliklar bo'lsa-da, amaliy dasturlarda farqlar mavjud. AQShda "Second line challenge" (ikkinchi himoya chizig'ining qarshi e'tirozi) o'ta kuchli huquqiy asosga ega va risk menejerlarning qarorlari biznes qismining bosimidan to'liq mustaqildir. Boshqaruv axborot tizimlari (Management Information Systems - MIS) AQSh banklarida tezkorlik va limit arxitekturasini (limit architecture) kunlik kuzatishga qaratilgan. Eskalatsiya zanjiri (escalation chain) aniq belgilangan: limitlar buzilganda darhol CRO (Chief Risk Officer) va Kuzatuv kengashi xabardor qilinadi. Remediation tracking (tuzatishlarni kuzatish) tizimi orqali har bir aniqlangan kamchilik alohida raqamlanib, qat'iy muddatda yopilishi talab etiladi.

3-jadval

AQSh va Yevropa Ittifoqida kredit riskini boshqarish arxitekturasi va korporativ boshqaruv (Governance) qiyosiy tahlili

Tahlil yo'nalishi	AQSh Bank amaliyoti (Fed/OCC/FDIC)	Yevropa Ittifoqi amaliyoti (ECB/SSM/EBA)
Tekshiruv uslubi	"Resident Examiners" - bank ichida doimiy joylashgan regulyator	"Joint Supervisory Teams (JST)" - masofaviy va rejali on-site

Tahlil yo'nalishi	AQSh Bank amaliyoti (Fed/OCC/FDIC)	Yevropa Ittifoqi amaliyoti (ECB/SSM/EBA)
	vakillari. "MRA/MRIA" orqali tezkor jazo chorasi.	tekshiruvlar, uzoq muddatli "Supervisory Dialogue".
NPL va muammoli aktivlar	Tezkor hisobdan chiqarish (Charge-off). Yomon qarzlarni balansda ushlab turmaslik (aggressive recovery).	Uzoq muddatli tiklash (Forbearance, Workout platforms). NPL Backstop orqali majburiy zaxira taqvimini.
Stress-test va kapital jarayoni	CCAR doirasida kapital taqsimotini (dividend) cheklash orqali jazolash ("Use Test" ustuvorligi).	SREP doirasida P2R (majburiy) va P2G (tavsiyaviy) ustamalar berish, jarayonning biznes modelga bog'liqligi.
Model riskini boshqarish	SR 11-7 standartlari bo'yicha ikkinchi chiziqning mutlaq mustaqilligi va kuchli "Model Challenge".	TRIM (Targeted Review of Internal Models) asosida ECB ning yagona standartiga modellarni moslashtirish.
Ma'lumotlar va EWS	Tranzaksion tezlikka tayangan kunlik limit monitoringi va tezkor eskalatsiya.	BCBS 239 asosida guruh miqyosida ma'lumotlar agregatsiyasi va iqlim xatarlari integratsiyasi.

Yevropa banklarida esa e'tibor ko'proq strategik izchillik va transchegaraviy moslashuvga qaratiladi. Bitta guruh ichida turli mamlakatlarning qonunchiligi turlicha bo'lishi sababli, ECB guruh darajasidagi konsolidatsiyalashgan limitlarni va lokal limitlarni birlashtiruvchi murakkab eskalatsiya zanjirini qurishni talab qiladi. AQShning pragmatik va qat'iy sonli ko'rsatkichlarga asoslangan "capital-centric" (kapital markazlashgan) yondashuvi bilan Yevropaning korporativ tuzilma va jarayonlarga qaratilgan "process-centric" (jarayon markazlashgan) yondashuvi bugungi kunda bir-birini to'ldirib boruvchi ilg'or amaliyotlarni shakllantirmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan keng qamrovli qiyosiy tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, rivojlangan mamlakatlarda kredit riskini boshqarish tizimi so'nggi o'n besh yil davomida tubdan o'zgarishlarga uchradi va 2008-yilgi global moliyaviy inqirozdan keyin shakllangan Bazil III standartlari, IFRS 9 buxgalteriya hisobi tamoyillari hamda makroprudensial nazorat mexanizmlari banklar barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Tadqiqotda aniqlanishicha, jahon miqyosida 1-guruh banklarining o'rtacha CET1 koeffitsienti 14,0% ga yetgan bo'lsa, Yevropa banklarida bu ko'rsatkich 15,2% ni tashkil etmoqda, bu esa Yevropa banklarining kapital yetarliligi bo'yicha global yetakchiligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Yevropa Markaziy Banki tomonidan amalga oshirilayotgan Yagona Nazorat Mexanizmi (SSM) doirasidagi nazorat tizimi va AQSH Federal Zaxira Tizimining stress-test amaliyotlari (DFAST va CCAR) banklarning

potensial zararlarini oldindan baholash va tegishli kapital buferini shakllantirishda samarali vosita sifatida o'zini oqladi - masalan, 2024-yilgi Fed stress-testida prognoz qilingan zararlar 683 milliard AQSH dollarini tashkil etdi.

Tadqiqotning muhim xulosalaridan biri shundan iboratki, AQSH va Yevropa Ittifoqining kredit riskini boshqarish va nazorat qilish modellari o'rtasida sezilarli madaniy va institutsional farqlar mavjud. AQSHning "ekspertiza-nazoratchi madaniyati" (examiner culture) muammoli aktivlarni erta aniqlash va ularga zudlik bilan choralar ko'rishga qaratilgan bo'lsa, Yevropa Ittifoqida qo'llanilayotgan "nazorat dialogi" (supervisory dialogue) yondashuvi tizimli barqarorlik va banklar bilan uzoq muddatli munosabatlarga ko'proq e'tibor qaratadi. Ushbu farqlar amaliy natijalarda ham yaqqol namoyon bo'ladi: 2024-yilda AQSH banklarining sof zarar koeffitsienti (Net Charge-off Rate) 0,65% bo'lib, choraklik sof foyda 70,8 milliard dollarni tashkil etgan bo'lsa, YeI banklarining umumiy NPL koeffitsienti 1,9% darajasida, likvidlikni qoplash koeffitsienti (LCR) esa 2023-yilda 160% ni tashkil etgan. Biroq Yevropada KO'B (kichik va o'rta biznes) segmentidagi NPL koeffitsienti 4,9% gacha yetgan bo'lib, bu mintaqada hali ham yechimini kutayotgan muammolar mavjudligini ko'rsatadi.

O'zbekiston bank tizimini rivojlantirish va xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish nuqtai nazaridan, tadqiqot natijalari bir qator muhim amaliy tavsiyalarni shakllantirish imkonini berdi. Birinchidan, faqat kapital talablarini oshirishning o'zi yetarli emas - bu jarayon nazorat sifatini takomillashtirish, kapital bozorini rivojlantirish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash bilan parallel ravishda olib borilishi shart. Ikkinchidan, antisiklik kapital buferi (CCyB) mexanizmini faol qo'llash, "erta tuzatish" (early remediation) amaliyotini joriy etish va muammoli aktivlarni vaqtida aniqlash hamda hal qilish tizimini shakllantirish zarur. Uchinchidan, sun'iy intellektga asoslangan nazorat vositalarini "inson-tsiklda" (human-in-the-loop) boshqaruv tamoyili asosida joriy etish, IFRS 9 standartining to'liq amaliyotga tatbiq etilishi va Bazel III/IV talablariga bosqichma-bosqich o'tish - bularning barchasi O'zbekiston bank tizimini global moliyaviy bozorga muvaffaqiyatli integratsiyalashning kalitidir. Pirovardida, tadqiqot shuni isbotladiki, rivojlangan mamlakatlar tajribasini sun'iy ravishda nusxa ko'chirish emas, balki ularni milliy iqtisodiyot xususiyatlariga moslashtirgan holda izchil va bosqichma-bosqich joriy etish O'zbekiston bank sektorining barqaror rivojlanishi va xalqaro raqobatbardoshligini ta'minlashning yagona to'g'ri yo'lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Admati, A. R., & Hellwig, M. (2019). *The Bankers' New Clothes: What's Wrong with Banking and What to Do About It* (Expanded edition). Princeton University Press.
2. Admati, A., & Hellwig, M. (2013). *The Bankers' New Clothes: What's Wrong with Banking and What to Do about It*. Princeton University Press.
3. Acharya, V.V., Mehran, H., & Thakor, A.V. (2016). *Caught Between Scylla and Charybdis? Regulating Bank Leverage When There Is Rent Seeking and Risk Shifting*. *Review of Corporate Finance Studies*, 5(1), 36–75.
4. Berger, A.N., & Bouwman, C.H.S. (2013). *How Does Capital Affect Bank Performance During Financial Crises?* *Journal of Financial Economics*, 109(1), 146–176.
5. Hanson, S.G., Kashyap, A.K., & Stein, J.C. (2011). *A Macroprudential Approach to Financial Regulation*. *Journal of Economic Perspectives*, 25(1), 3–28.

6. Hanson, S. G., Kashyap, A. K., & Stein, J. C. (2018). *Monetary policy and long-term real rates*. *Journal of Financial Economics*, 129(2), 429–448.
7. De Jonghe, O., & Öztekin, Ö. (2015). *Bank capital management: International evidence*. *Journal of Financial Intermediation*, 24(2), 154–177.
8. Adrian, T., & Shin, H. S. (2014). *Procyclical leverage and value-at-risk*. *The Review of Financial Studies*, 27(2), 373–403.
9. Adrian, T., & Shin, H. S. (2019). *Leverage cycles and the anxious economy*. *American Economic Review*, 109(7), 3367–3400.
10. Drehmann, M., & Tsatsaronis, K. (2014). *The credit-to-GDP gap and countercyclical capital buffers: questions and answers*. *BIS Quarterly Review*, March, 55–73.
11. Drehmann, M., & Tsatsaronis, K. (2020). *Measuring the effectiveness of macroprudential policy: The countercyclical capital buffer*. *Journal of International Money and Finance*, 106, 102209.
12. Gropp, R., & Heider, F. (2010). *The determinants of bank capital structure*. *Review of Finance*, 14(4), 587–622.
13. Gropp, R., & Heider, F. (2018). *Bank capital ratios and competition: A theoretical approach*. *European Economic Review*, 110, 76–100.
14. IFC MSME Finance Gap Report 2025.
15. Bank for International Settlements (BIS) Statistics, 2024.
16. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti - www.cbu.uz

Copyright: © 2026 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

